

Haya

Ang pagtilipon sang mga maghimata nga madugay na nga wala magkilit-anay isa kuntani ka okasyon nga masadya. Apang kon ini matabo sa haya sang minatay sang isa ka kadugo, nagakaalimunaw ang kasadya kag nagapangibabaw ang kasubo. Amo ini ang akon nabatyagan sang mag-abut ako sa Bacolod sa haya ni Tiyuy Rony—ang bugtong nga utod ni Mama. Nakita ko liwat sanday Jessa kag ang duha nila ka anak ni Rommel—ang bugtong ni Tiyuy Rony, kag ang mga pakaisa nanday Mama kag Tiyuy Rony nga suod nila: sanday Tiyay Violing, Tiyay Glo, kag Tiyuy Oyong. Talagsa lang ako nagapauli sa Bacolod sumugod sang magsaylo kami ni George sa Iloilo sang magsugod sia trabaho sa bangko. Diri ako sa Bacolod makasagap sang mga balita nga pinamilya. Kon kis-a, ginadala man ini ni Papa sa akon sa Iloilo kon makabisita sia sa amon.

Sa balay ni Jessa nahaya ang bangkay ni Tiyuy Rony. Nagpalapit ako gilayon sa lungon kag naghimutad sa nawong ni Tiyuy. Halos mabatian ko pa ang iya madalum kag bilog nga tingug nga nagahambal sing malagday. Daku nga tawo si Tiyuy Rony kag mabudlay batonon nga indi ko na sia makita nga naga-shorts kag T-shirt nga naga-jogging sa plaza sang Villamonte kon Sabado kag Domingo. P.E. teacher sia sa West Negros College tubtub sang mag-retire sia sang 1996, tatlo lang ka tuig ang nagligad.

Nangalihid sa akon ilong ang akon luha. “Pahuway, Tiyuy. Wala na sing kalain sing buot kag kabudlay sang lawas dira sa pihak,” hambal ko sing pahutik.

Gin-agbayan ako ni Jessa kag nagsiling, “Mapungko kita, Lyn.”

Nagkadto kami sa hulot kalan-an sa diin ginserbihan ako sang timbang sang pansit palabok kag garlic bread. “Salamat sa pag-atipan mo kay Tiyuy,” hambal ko kay Jessa.

Nagyuhom sia. “Palangga ko si Tatay. Maayo gid sia nga tawo,” sabat niya. Matapos ang una nga stroke ni Tiyuy Rony sang nagligad nga tuig, ginkuha ni Jessa ang ugangan sa balay sini sa Villamonte kag gindala sa sining balay nga iya ginpatindog diri man sa Villamonte sa tupad lang sang balay sang iya mga ginikanan. Sia ang nag-aku kag nanikasog sa pagpabulong kag pag-atipan kay Tiyuy Rony sa bulig sang duha ka caregiver, bangud madugay na nga ginbulagan ni Tiyay Cora si Tiyuy Rony.

“Nagbulig man si Tiyay Cora sa imo?”

Nagyuhom si Jessa kag naglungolungo. “Wala gid.”

“Kag si Rommel?” pasikto ko.

“Hay, ambut, kon sa diin na ang tawo nga ato,” sabat niya. Wala pa nakatapos sa high school ang subang nila ni Rommel sang nangindulaan ang bana. Ginakunokuno nga yara si Rommel subong sa Cebu. “Kabay pa makontak sia ni Nanay Cora kag mapahibalo nga napatay si Tatay. Wala sia makaduaw kay Tatay halin sang naglayas sia,” dugang ni Jessa.

Nagadabdab naman ang akon kaugot sa mag-ilog ni Tiyuy. “Maayo bungguon ang ila mga ulo.”

Nakayuhom si Jessa sa kaparas sang akon namitlang.

“Nakakadto na diri si Tiyay?”

“Ari sia kainang aga, pero nagpauli na sa Taculing. Mabalik lang sia kuno bwat.”

“Ila kuntani ni Rommel obligasyon ini,” pagot ko. Naghipos lang si Jessa. “Ginbudlayan ka?” pasikto ko?

“Wala man gid a. Gabulig man ang mga kabataan, subong man ang mga pakaisa ni Tatay. Si Tiyay Violing kag Tiyay Glo ang nanghimos diri kahapon para mahanda ang sala sa pag-abut sang

bangkay. Si Tiyoy Oyong ang nagkuha sang bangkay sa morgue kaina kag ang nagaareglo sang mga salakyan sa lubong. Ako ang nagapadalagan sang papeles sa City Hall kag sa Memorial Park.”

“Pasensya lang nga malayo ako sa inyo.”

“Tuman na nga nag-abut ka diri gilayon.” Gin-uyatan ni Jessa ang akon butkon kag nagyuhom sa pagpasalamat.

“Pinansyal?”

“Nakabulig gid ang pensyon ni Tatay. Kapin pa, antes sia mag-retire, nagkuha sia sang life plan para sa kaugalingon.”

Nakayuhom ako sing masubo sa pagkamadinumdumon ni Tiyuy—indi sia luyag nga mabudlayan ang iban sa iya. Isahanon sia nga nagpuyo sa iya balay sang ginbayaan sia sang iya asawa. Kag ginbayaan man sia sang iya bugtong. Umagad pa niya ang nag-unong sa iya. Sang gin-istoryahan ko sini si Sandra, tugda niya daw moderno nga Ruth sang Biblia si Jessa. Kaupod ko si Sandra nga maestra kag mahirup nga abyan.

“Kamusta ka,” muno ko kay Jessa.

“Maayo na ako subong. Nabaton ko na nga indi na magbalik si Rommel. Bati ko may ginapuyo na sia sa Cebu. Sige lang. Maayo man kami diri sang kabataan. Manug-fourth year na ang magulang sa Nursing. Maayo man ang kita sang grocery ko, lima na gani ang helper ko. Natapos na gid man ining balay sa amat-amat lang. Kag si Tatay, nakapahuway na.”

Gintulok ko sing masusi si Jessa. Nakadayaw ako sa iya kaayo kag kabakud sang buot. Matuod, wala sia sing panggwa nga katahum—wala sing katahum ang iya nawong kag mabilogbilog nga panglawason, pero ang katahum sang iya buot tumalagsahon. Sang una, daw indi pa ako sugot nga sia ang pinili ni Rommel bangud gusto ko ang gwapa kag seksi para sa akon pakaisa—dalal-on nga daan ako sa gwapa kag sexy. Malapit kami ni Rommel sa isa kag isa. Dungan kami nga

nagdaku, kag kami man lang nga duha ang magpakaisa. Sang una, daw totoy sa pagkamasinulondon ang akon pakaisa, ilabi na gid kay Nanay niya. Sang namana ako, dayon man niya pangasawa.

Classmate niya si Jessa sa Villamonte High School. Sa tugpotugpo man sang ila mga amay kon ngaa nagdayunay sila. Sang una, ang pagdumdum ko nga dehado si Rommel sa ila pagparesay bisan undergraduate si Rommel kag si Jessa iya Commerce graduate. Pero ang panahon may ikasarang gid sa pagbaliskad sang aton mga ginadumdum ukon ginapaabut. Parehas abi sang una: ang akon pagdumdum nga mabakud gid ang amon pag-asawahay ni George. Pero karon, naga-uy-oy na ang amon puloy-an samtang nagapalapit ang bag-o nga milenyo.

Sang masunod nga adlaw sang Sabado, bisperas sang lubong. Nag-abut si Tiyay Cora sang aga, kag si Rommel sang hapon halin sa Cebu kon sa diin sia ginkontak sang iya iloy. Ginlikawan ko si Tiyay Cora; indi ko maanta ang nagangurob nga tigre sang kaugot ko sa iya. Pagkagab-i, ginhagad ko ang akon pakaisa nga maggwa sing makadali. Nagpa-Shopping kami agud magtagduha ka beer, pareho sang ginahimo namon kon kis-a sang college pa kami sa West Negros kag nagabinutig sang amon idad.

Lain na nga Rommel ang akon nakaatubang sa lamesa. Wala pa sia makainum, daw hubog na. Ginpakita niya sa akon ang retrato sang iya uloasawa sa Cebu: bataon kag seksi. Ginpakita niya sa akon ang retrato sang ila duha ka tuig nga anak nga lalaki, ang magadala kuno sang iya ngalan tubtub sa pila ka henerasyon. Ang kabangdanan kuno sang iya paglakat? Tinak-an kuno sia. Amo lang ina. Basta tinak-an lang sia. Ang kabangdanan kuno sang iya pagbalik? Tan-awon kuno niya kon ano ang mahimo niya sa balay kag duta nga ginbilin ni Tatay niya. Basi kuno magsugot si Nanay niya nga ibaligya kay wala man ini nagapuyo sa Villamonte kondi sa apartment sa Taculing. Kinahanglan kuno ni Rommel ang kwarta para sa iya bag-o nga pamilya. Para sa isa ka tawo nga bag-o lang namatyan sang amay, daw wala si Rommel sing ginabatyag bisan dyutay nga kalisud.

Daw wala na sia sing labut sa panimalay nga iya ginbayaan sa Bacolod. Nakapamangkut ako sa kaugalingon kon kay sin-o inpluensya ang naghurma sang iya pagkatawo?

Wala na kami makalab-ut ni Rommel sa amon ikaduha nga beer. Tinak-an ako sa iya kag nanghagad nga mapauli matapos namon maubos ang tag-isa namon. Ang pamatyag ko samtang nagasakay kami sa taksi pabalik sa balay ni Jessa, daw namatyan ako sang pakaisa.

Katapusan nga gab-i sang haya, kag naabtan namon nga nagahanda nga magmisa sa balkon sang balay sa amon pagbalik. Bisan madamo sang tawo sa balay, nasiplatan ko gilayon ang bayhon ni Tiyay Cora bangud daku sia nga babaye kag mabukod. Nagatulok sia sa amon pagsulod namon ni Rommel sa gate, pero wala ko ginasugata ang iya panulok, labi na gid kay nabatyagan ko nga daw luyag sia makigsugilanon sa akon. Kon sa diin nga bahin sang balay yara sia, ginlikawan ko. Wala ako nakahambal sing maskin isa ka tinaga sa iya bilog nga adlaw. Pagkatapos sang misa, matapos makaulo-istorya sa mga bisita, nagpauli sia sa Taculing kaupod si Rommel. Si Papa yara man sa namatyan, kag sang mga alas onse sang gab-i, nag-upod ako sa iya pauli sa balay agud makasulosugilanon liwat sa iya asawa kag mga anak nga ang subang indi man malayo ang edad sa kay Bea ko. Kay man, bisan laon na ang ikaduha nga asawa ni Papa, nakahingagaw pa ini nga makaanak sang duha.

Wala ko gindingut kay Papa ang iya pagpangasawa. Wala pa sia kwarantay singko sang mapatay si Mama, kag nahangpan ko nga natural lang nga mangita sia sing kaupod. Ugaling, amo ina ang kabangdanan kon ngaa padalidali ako nga nagpamana. Kinulbaan ako nga may iban nga tawo si Papa nga ginapalangga. Sa pamatyag ko, daw naetsa-pwera ako, kag nahangawa nga basi indi kami sang iya bag-o nga asawa mag-ayuhay sa sulod sang isa ka balay. Gani, pagpalapit ni George sa akon, gin-ukoban ko sia gilayon. Nagbusong ako kay Bea sa tuig nga graduating ako. Subong man nga nadulaan ako sng kaisug sa pagkuha sang engineering board matapos ko ang akon

kurso; nagtudlo na lang ako sang engineering subjects sa isa ka unibersidad sa Iloilo, tubtub nga nakatapos man ako sang akon Master's.

Pagkaaga, Domingo, adlaw sang lubong. Temprano ako nagbalik sa ila ni Jessa sa tuyo nga magbulig sa kon ano nga hilimuson. Nagbulig ako kanday Tiyay Violing kag Tiyay Glo sa pagpanghimo sang mga sandwich kag sa pagpangsulod sini, pares ang empanada, sa brown nga puyopuyo. Pamahaw ini, upod sa juice nga naka-tetrapack, para sa manugkompanyar sa hapon. Madali na namon matapos ini nga trabaho sang magpungko sa may lamesa upod sa amon si Tiyay Cora. Gilayon nga naglas-ay ang sugilanon sang mga tigulang sa palibut sang lamesa. Nangayo ako sang pasaylo sa pagkadto sa banyo. Wala na ako magbalik pa sa lamesa kag nagkadto na lang kay Jessa sa salas agud magbulig pili sang mga balasahon para sa misa sa hapon. Sa amo ko nga bulohaton kag nag-abut gikan sa Iloilo ang akon mag-amay nga sanday George kag Bea agud makiglubong. Kalipay ko nga makita ang akon anak, kag naghalog ang akon pamatyag kay George. Nahibal-an ko, indi sia malain nga bana, bisan matuod nga nagatakilid ang amon pag-asawahay.

Masulhay nga natigayon kag natapos sa gintalana nga oras ang misa sa patay. Naghimos kami gilayon nga makagwa sa simbahan. Nagsakay ang tanan pakadto sa Bacolod Memorial Park sa Alijis. Ang abyan ni Jessa nga pari nga nadestino sa parokya sang Alijis nagtabo sa patyo sa paghatag pa gid sang katapusan nga pangamuyo kag bendita. Matapos ini, may naghambal nga magpalapit ang panimalay kag himata sang namatay para sa katapusan nga pagpaalam. Amo ini ang pinakamasubo nga bahin sang paglubong: ang maglaaw sa namatay nga pinalangga sa katapusan nga tion kag ang pagtanum sa imo hunahuna nga indi mo na makita liwat ang iya pinalangga nga nawong kag bayhon.

Madamo kami ang nagpalapit: Si Jessa kag ang duha niya ka dalagita, si Rommel, si Tiyay Cora, ako, si Bea nga wala na nagbulag sa mga anak ni Jessa kag Rommel, si Papa, sanday Tiyay

Violing, Tiyay Glo, kag Tiyuy Oyong, kag may iban pa nga mga himata. Tanan kami ginhatagan panahon sa paglaaw sa nawong ni Tiyuy Rony sa katapusan nga kahigayunan, kag sa pagpatulo sang luha nga ipabalon sa iya. Sang takpan na ang lungon, hinali nagsinggit si Tiyay Cora: “Indi anay!” Nakibut ang tanan kag nagdulog man ang duha ka tinawo sang punerarya. Ginpabayaan nila sia nga maghaya sing todo nga daw malukba ang dughan samtang nagasubsob sa lungon. Kami amon sa palibut nag-untat sa paghibi kag nagsaksi lang sa isa ka tuman kasakit nga pagpaalam. Nabatian ko gid, tungod nagatindog ako sa tupad ni Tiyay Glo, ang iya paghutik lang kuntani kay Tiyay Violing sang tinaga nga “Artista!” Indi ko mahibal-an kon ano ang akon dumdumon. Wala na ako maghulat nga matakpan ang lungon kag magulo sa buho sang lulobngan. Naglakat ako pakadto sa lulobngan ni Mama kag nangamuyo para sa kapahuwayan sang iya kalag. Pagkatapos, bangud kay natublag gid ako sa akon nakita, wala ako nagbalik sa kadam-an kondi nga nangita sang pulongkuan nga malaba sa idalum sang mga pinetree. Madugay ako nga nagpungko didto nga nagaisahanon kag wala na nagkuha sang pamahaw nga ginapanghatag.

Naglibog ang akon ulo kon paano ipatpat ang natabu bag-o gid lang. Nadumduman ko nga halos amo gid sini ang kasakit sang buot nga ginpabutyag ni Tiyay Cora sa iya paghalayaon sa lubong ni Mama, sia nga wala man gani makabisita kay Mama sang nagamasakit ini kag subong man karon kay Tiyuy Rony. Pero indi ko masiling, sa matuod lang, sa klase kag tunog sang iya panghaya, nga pakunokuno kag pakitakita lang ang iya pagtangis. Ang mahambal ko lang nga libagon ang paghaya niya sing katulad sadto sa amon nahibal-an sa iya pagkatawo.

Sa nasiling ko na, madamo ako sang nabatian nga sugilanon nahanugod kay Tiyay Cora. Anak kuno sia sang isa ka kantora sa simbahan kag sang sepultero kag pigado man kaayo, kag wala gani sia makatapos sang high school. Hambal ni Tiyay Violing, abyan sia ni Mama kag ginasweldohan nga manugbantay sang paralisado nila ni Tiyuy Rony nga iloy tubtub nga napatay

ini. Siling ni Papa, kontra gid sia ni Tiyay Cora kag indi gid ini komporme nga mangin bana sia ni Mama. Matapos sila magpakasal ni Mama kag madali na lang kuno mapatay si Lola, hinali nagpakasal si Tiyuy Rony kag si Tiyay Cora nga nagabusong na. Amo ina kon ngaa magulang lang ako kay Rommel sing anum ka bulan. Kon si Tiyuy Oyong pa ang pahambalon: “Kon wala lang ni Corazon nga ina ginkamang ang akon pakaisa, wala gid si Rony nagmeter sa iya kay daw wrestler ang iya porma,” kag maisug pa kuno ini sangsa kay Tiyuy Rony. Sugid pa ni Tiyuy Oyong nga isa ka bes sang gamay pa si Rommel, nag-upod sia kay Tiyuy Rony sa ila balay sa pagtan-aw sang iya talisayon nga bag-ong bakal. Sinugata kuno ni Tiyay si Tiyuy Rony sang buyayaw. Ginliab niya kag makapila gindukol si Tiyuy Rony bisan daku ang bana niya sangsa iya. Hambal kuno ni Tiyay Cora: “Gamitan mo ako sang kusog? Sige, gamita ang kusog mo! Gamita ang kusog mo!” Nagpatuto lang kuno si Tiyuy Rony. Nagaugtas si Tiyuy Oyong kon nagaistorya sini. Hambal niya: “Ay, sus! Kon akon ‘to asawa, ano ayhan ang abtan n’ya sa akon! Bisan pulis pa sia!” Kay man, nagpulis si Tiyay Cora matapos sia ginpatapos ni Tiyuy Rony sa high school kag sa college.

Ang sugid pa ni Tiyuy Oyong nga nahulogan kuno si Tiyay Cora makaligad yadto. Daw wala lang sa buot niya nga nahulog ang bata niya samtang si Tiyuy Rony iya tuman gid ang pagpangasubo. Gaupod-upod pa si Tiyay Cora sa barkada niya nga mga babaye nga empleyado sa Bacolod Police Department. Nagasuhot sa kon diindiin sa pagpamiyesta, kag masunson sila nagakaagahan sang disco. Kag makahalawhaw sia kuno kon naga-blow-out sa mga barkada niya—ubos-ubos sweldo.

Kag may ginduhol pa nga sugilanon si Tiyay Glo sa akon isa ka bes nga nagpauli ako sa Bacolod. May ginapaeskwela kuno nga babaye si Tiyay Cora nga nakilala lang niya sa presinto sa linya sang iya trabaho kag didto pa nagadayon sa iya sa Taculing. Makalipas ang pila ka tuig,

nagreport liwat si Tiyay Glo sa akon nga nag-graduate na ini, kag hinali nga nadula nga wala makapaalam. Kaakig gid kuno ni Tiyay Cora.

Sang gamay pa kami, daw gapangimon ako kay Rommel kay palangga gid sia ni Mama. Kon tulokon, daw nanay pa ni Rommel si Mama sangsa kay Tiyay Cora. Kon makita niya si Mama dayon gid niya kiss, pero wala man sia nagahalok kay Tiyay Cora. Indi ko malimtan isa ka bes nga wala pa kami nagaeskwela, namangkut si Rommel kay Mama: “Tita Ching, anong impyerno?” Ginsabat man sia ni Mama. Sang namangkut si Mama kon diin niya nabatian ang tinaga nga impyerno, nagsabat si Rommel nga amo na kuno ang panawag ni Nanay niya sang ila balay kon ara si Tatay niya. Nakita ko nga nagtulo ang luha ni Mama.

Hinali ako nga nahidlaw kay Sandra. Si Sandra kag ako, madalum ang amon mga sugilanon bisan tatlo pa lang kami ka tuig nga nag-abyanay. Kon masugid ko ini tanan kay Sandra, pat-ud nga may itugda sia. Ayhan mabasa niya ang makalilibog nga pagkatawo ni Tiyay Cora.

“Lyn,” nabatian ko sa kilid ko. Si Tiyay Cora. Sa akon ulo, kasubong may ilaga nga nagatalangtalang kon sa diin malagyo. Sa pamatyag ko, daw nadakpan gid ni Tiyay Cora nga sia ang ginapanumdum ko. Kapin pa, tuyo ko nga likawan sia tubtub mahimo. Pero yara na sia sa atubangan ko nga nagatan-ay sang pamahaw nga ginputos namon kaina. “Gindal-an ta ka pamahaw,” siling niya.

Maabtik nga ginpasiplatan ko ang iya hitsura. Namutikan ko gilayon ang hagnon nga pagpalangharok sang iya mga mata. “Salamat,” sabat ko nga pilit nga nagyuhom sa iya sing dyutay. Ginkuha ko ang pamahaw kag ginbutang sa bangko sa kilid ko.

Nagpungko sia sa pihak ko nga kilid. “Kahapon ko pa ikaw gusto bugnohon, pero daw wala man tsansa nga makapakigsugilanon sa imo. Dugay man nga wala ko kakita sa imo.” Wala ako magtingug. “Kuha mo gid ang hitsura ni Mama mo, Lyn,” siling niya samtang ginahimutadan ako.

Hagyon ako nga nagyuhom. Ginasiling man ina sang iban nga paryente namon, ilabi na sining ulihi nga ang akon edad amoamo man sa edad ni Mama sang napatay ini.

“Nagapahuway na sila ni Tiyuy mo Rony,” hambal niya. “Nagapahuway na ang mga patay. Ang buhi ang waay.”

Sa hambal niya nga ini, nagdabdab ang kaugot ko sa iya. “Dugay mo na sia nga ginbulagan. Dugay ka na nga nakapahuway sa iya.” Mahinay ang akon tingug, pero mabatian ang kasakit sang buot.

“Wala sing pahuway para sa mga parehas sa akon samtang buhi,” matawhay niya nga sabat. Indi na ako makauntat. Ginhambal ko ang madugay na nga yara sa akon ulo kag dughan. “Wala gani nimo sia bisan ginbisitahan man lang,” panukmat ko.

“Indi sia luyag nga bisitahan ko.”

“Indi luyag! Ginhimo mo nga impyerno ang kabuhi niya.”

“Pasensyaha lang ako, Lyn. Pasensyaha lang ako nga ginpabudlayan ko ang inyo pamilya.”

“Wala ka gid man naluyag sa iya bisan sa sugod pa lang, indi bala? Ngaa ginsulay mo pa sia kag ginpakaslan?”

Naghipos sia sing makadali. Ginbutang ang duha niya ka palad sa likod sang iya ulo kag nagsiling, “Huo, ginaaku ko. May sala ko. Pero ginbudlayan gid ako. Ano ang mahimo ko sadtong una? Bataon pa ako, dekada sisenta. Wala ako sing makadtoan kondi ang pagpamana.”

“Tani ginpalangga mo man si Tiyuy Rony. Pero indi ka makahibalo magpalangga, bisan sa imo bata.” Nagataas na ang tingug ko. “Wala ka sing ginpalangga kondi ang kaugalingon mo lang!”

Gintulok niya ako sing masinulub-on kag naghambal, “Ginpalangga ko si Mama mo sing labi pa sa akon kaugalingon.”

“Ano ang buot mo silingon?” maabtik ko nga pasikto.

Ginlikaw niya ang iya panulok. Mahinay ang iya tingug nga daw nagakumod. “Pasensyaha lang ako, Lyn. Pasensyaha lang ninyo ako.” Nagtindog sia kag nagduroy palayo.

Lunes sang nagbalik ako sa eskwelahan. Pagkahapon, ginhulat ko nga makatapos si Sandra sang iya klase. Matapos niya mateleponohan ang bana nga sugaton sia sa kalan-an nga amon kadtoan bangud may importante sila nga appointment, naglakat kami ni Sandra pakadto sa isa ka snack house malapit sa amon eskwelahan. Kasubong sa masami, samtang nagalakat kami, may nagabinalikid sa pagdayaw sa porma sang akon abyan nga madali na magkwarenta kag may tatlo ka anak pero nagapabilin pa ang matahum nga mga kurbada sang iya malagba nga mga batiis kag malahoylahoy nga lawas. Councilor sang syudad ang iya bana. Si Sandra lutaw nga manunudlo sa College of Engineering sang amon unibersidad bangud, wala labut sa iya katahum, alumna sia diri kag sia modelo sang mga alumni sang kolehiyo. Indi parehas sa akon, board passer si Sandra sa Engineering kag wala nagakawad-an sang yuhom. Nagtudlo sa unibersidad matapos mag-untat ang ila engineering and surveying office, kag sang katapusan nga eleksyon, nagdaug nga councilor sang Iloilo City ang iya bana. Nangin suod kami ni Sandra nga mag-abyan bangud pareho kami nga Bacolodnon sa faculty sang College of Engineering.

Samtang nagakaon kami sang chicken cheese sandwich nga masami namon orderon sa sining kalan-an, nanugid ako kay Sandra nahanungod sa lubong nga akon ginkadtoan, ilabi na gid ang nahanungod kay Tiyay Cora. Tanan ginsugid ko sa iya—ang akon mga nakita kag nabatian sa pagligad sang panahon kag ang indi ko mapaathag nga mga ginhambal ni Tiyay Cora sa akon sa patyo. Mahipos lang si Sandra sa malawig ko nga pagsaysay, ang iya matahum nga mga mata seryoso nga nagapamati. Sang ulihi, nagpamangkut sia sang pila ka bagay. Nagpaabut ako sang iya

itugda, pero sa wala pa sia makahambal, may nagpamusina sa gwa sang kalan-an, kag iya nakit-an ang bana nga nagapamaypay sa sulod sang ila awto.

“Ay, wrong timing gid ining bana ko; wala pa gani alas says. Sorry gid Lyn,” siling niya samtang nagsenyas nga maghulat sing makadali ang lalaki. Dalidali nga ginlag-ok niya ang katapusan sang iya juice kag ginpahiran sang napkin ang iya bibig. Dayon kag nagbukad sia sang iya bag, pero gin-aku ko ang balayran. “Thank you, Lyn. Masugilanon lang kita liwat bwat, ha?” Padayunon ta ang istorya.” Nagtindog sia. “Ay, nalipat ko, idul-ong ka na lang namon sa inyo?”

“May kadtoan pa ako. Out of your way ang akon kadtoan,” balibad ko samtang patabog nga nagsenyas sa iya nga kadtoan na ang bana.

Nagdagundagon sia pagwa sa kalan-an dungan sa matunog nga pamusina sang bana. Gindul-ong sia sa gwa sang akon panulok nga nagahimutad sa habiyog sang iya matibsol nga buli kag nagabawod nga hawak.

Natublag ang akon gab-i. Samtang nagaisahanon ako nga nagahigda sa amon hulot, indi ko mabuy-an ang palanumdumon nahanungod kay Tiyay Cora. Ilabi pa kay nadumduman ko ang isa ka eksena sa balay sang gamay pa ako:

Grade II ako sadto kag wala makaeswela kay may hilanat ako. Sang udto, natulogan ako kag sang maggwa ako sa kwarto, may nabatian ako nga mga tingug sa salas. Kay Mama ang isa ka tingug kag daw nagapangakig. Nagkadto ako sa salas kag naabtan ko nga ginabutong ni Mama ang iya kamot nga ginakaptan ni Tiyay Cora sang iya duha ka palad. “Tama na nga binuang, Cora!” nabatian ko nga hambal ni Mama. “Ma!” hambal ko dungan kadto sa sabak ni Mama. Ginbuy-an ni Tiyay Cora ang kamot ni Mama kag naggwa sa balay nga wala sing hulohambal. Wala ako makatalupangod kon nagahibi si Tiyay Cora. Wala ko na sia makita liwat nga nagkadto sa balay.

Yara na sa bibi sang akon panghangup ang misteryo sang pagkatawo ni Tiyay Cora. Ako ang dapat una nga makahangup sa pagkababaye ni Tiyay Cora kag indi kay ang iban nga tawo. Nagakadapat lang nga ako ang una nga makahangup sa iya bangud indi maglayoay ang amon kahimtangan nga duha.

Dayon kag ginpanumdum ko ang amon relasyon ni George nga didto karon nagahigda sa pihak nga kwarto, kon paano nga daw mabudlay na para sa akon ang magbaton sa iya sa amon hulot. Desinuybe ka tuig ang nagligad, sang nagasugod pa lang kami, wala makasulod sa akon hunahuna nga magaabut sa amo sini karon ang amon relasyon. Pero sa naglipas nga tatlo ka tuig, nangin masunson ang pag-alsa ulonan ni George pakadto sa bakante nga hulot sang amon balay. Sunggod ang kabangdanan sa masami. Nagapangita ako sang kabangdanan sa pagsunggod. Sunggod sa magagmay lamang nga mga bagay. Dayon, sa mga dalagko na. Sining ulihi lang, sang natukiban ko nga may nobya sia, wala ako makibut. Kasubong nga ginpaabut ko na. “Nagahulid ka sa iya?” pamangkut ko sa iya sing tadlong. “Huo. Indi ka man maghulid sa akon,” sapat niya bilang pangapin sa iya kaugalingon. Ang makatilingala sini amo nga wala ako masakitan. Sa pagkamatuod, daw nahaw-asan pa ako. Sa pagkamatuod, luyag ko nga may palautwasan man sia nga iban. Sa pagkamatuod, sa pagligad sang mga tinuig, nangin mabudlay para sa akon ang paghulid sa iya: ang timbang sang iya lawas sa ibabaw sang akon lawas nangin kabug-at nga daw indi ko madala.

Si Sandra. Sa mga tinion nga yara ako sa bibi sang katulogon, nangin dagway si Sandra nga nagalagaw sa akon panumduman: batiis, buli, hawak, dughan, nawong... Madugay ko nga ginsikway sa akon hunahuna ang mahimo nga kahulogan sang nagakatabo sa akon pagkatawo. Karon, matapos ko mapalibogan ang pagkatawo ni Tiyay Cora, indi ko na malipod sa akon kaugalingon kon sin-o ako. Karon nga gab-i, ginaaku ko na kon ano ako.

Naghaya ako. Para sa akon. Para kay Tiyay Cora. Para sa tanan nga babaye nga nabilanggo sa kasugoan kag pamaagi sang katilingban. Para man kay Tiyuy Rony kag kay George. Sang nag-untat ako sa paghalayaon, naglinong ang akon pamensaron sa panumduman nga tapos na ang dekada sienta, ang panahon nga nagtulod kay Tiyay Cora sa bilangguan sang pagpamana bisan lain ang huyog sang iya dughan. Tapos na man ang dekada otsenta, ang panahon nga nangapakapa ako sa kadulom bangud sa kahadluk kag kaluya sang kasingkasing, kag ang nahibal-an ko lamang nga kapyotan amo ang lalaki. Karon, magaabut na ang bag-o nga milenyo. Napat-ud ko nga mangin panahon ini sang pagbaylo; ginapaabut ko nga madamo sang kaisipan nga magabukas sa pagbaton sa mga babaye nga katulad ko. Pero, nahibal-an ko, bisan sa wala pa man mag-abut ini nga panahon, kinahanglan ko na hilwayon si George kag ang akon kaugalingon.

Katapusan